

Олег СИМКІВ

ЗУНР В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ В УКРАЇНІ

(кінець 80 – початок 90-х рр. XX ст.)

Проаналізовано процес відновлення історичної пам'яті про ЗУНР у період перебудови в Україні, виділено діяльність громадських організацій та українських партій щодо збереження спадщини державотворення 1918–1919 рр.

***Ключові слова:** Українська Гельсінська Спілка, “Меморіал”, “живий ланцюг”, Народний Рух України.*

Напередодні горбачовської перебудови антикомуністична опозиція, яка існувала у формі підпільних організацій, правозахисного руху, нелегальних церков і дисидентства, боролася проти тоталітарного режиму. В умовах лібералізації Радянського Союзу перед опозицією постали нові можливості, й основною метою різноманітних правозахисних і культурологічних груп стало залучення суспільства до активного політичного життя. Неформальні громадські організації намагалися зосередити увагу українців на проблемах екології, економіки, русифікації, руйнуванні пам'яток історії та культури, легалізації Греко-католицької церкви та ін. Як і в сусідніх країнах соціалістичного табору, в Україні розгорталися події, які американський історик П. Кені назвав карнавалом революції, що долав страх перед тоталітарним режимом і залучав людей до політики, формуючи їх в політичну спільноту¹.

Одним із об'єднуючих елементів її творення стала замовчувана національна історія, в якій після десятиліть комуністичного панування були т.з.в. “білі плями”. Це створювало необхідність формування національної історичної пам'яті, яка, на думку М. Хальбвакса, є колективною зумовленістю індивідуальної пам'яті, оскільки тільки через соціальні зв'язки індивід здатен набувати, локалізувати й витягувати зі своєї пам'яті спогади². Однак варто зауважити, що у національно-патріотичних заходах, організованих громадськими структурами, головними були спільна участь у масових акціях, а не наративи, які їх супроводжували³.

Для політизації населення західних областей важливе значення мало відновлення історичної пам'яті про Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). Через ідеологічні та політичні упередження, історики радянської доби розглядали національно-визвольну боротьбу українців західної України як класову боротьбу трудящих проти буржуазії та за возз'єднання з Радянською Україною. Вони убачали в ЗУНР державу, створену буржуазією та очолювану запеклими буржуазними націоналістами, що “проводили контрреволюційну внутрішню і антирадянську зовнішню політику”. Уряд ЗУНР засуджували як антинародний, наводили приклади боротьби робітників і селян проти “буржуазних порядків, за встановлення

влади Рад"⁴. Таким чином, з допомогою викривленої історії створювалася ілюзія легітимності встановлення радянської влади й включення західної України до складу УРСР.

З послабленням ідеологічного контролю, замовчувана радянською владою історія поступово перетворилася на серйозну політичну проблему, яка тісно перепліталася з легітимністю комуністичної влади та виходом із підпілля Греко-католицької церкви. Наприкінці 1980-х рр. громадські організації Львівщини, які і боролися за утвердження незалежності України, акцентували увагу на замовчуваній радянськими істориками досвід державотворення першої чверті ХХ ст. Відновлення в колективній пам'яті історії ЗУНР мало б сприяти відродженню національної свідомості та підірвати легітимність влади Компартії. У статті, приуроченій 120-літтю від дня народження М. Тарнавського, науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР М. Косів наголосив на постаті командувача Української Галицької армії як чудовому прикладі для національно-патріотичного виховання молоді⁵. Додатковим стимулом до вивчення державотворення ЗУНР була можливість подолання радянської версії трактування історії України.

1 листопада 1988 р. вперше за кілька десятиліть, львів'яни легально поклали квіти і відправили панахиду біля могил стрільців УГА на Янівському цвинтарі, відзначивши 70-ту річницю проголошення ЗУНР. Представники Української Гельсінкської спілки (УГС) вважали встановлення радянської влади на Західній Україні у 1939 р. окупацією, яка призвела до політичних репресій. Вони не сприймали вироблену радянськими ідеологами та істориками ідею воз'єднання України, протиставляли їй злуку ЗУНР і УНР, що відбулася 22 січня 1919 р. Члени УГС вважали Акт злуки здійсненням віковичної мрії розділеного українського народу, гарантією збереження історичної пам'яті західних українців і запорукою відродження української суверенної республіки⁶.

Перше відзначення Акту злуки відбулося 22 січня 1989 р. за участю Марійського товариства "Милосердя" та УГС на подвір'ї собору св. Юра, де монах Греко-католицької церкви М. Волошин відслужив молебень, у якому взяли участь тисячі львів'ян, а також члени УГС В. Чорновіл, М. Горинь, Б. Горинь, І. Деркач. Міліція не заважала молитві людей (молебень був дозволений владою), натомість представники Російської православної церкви перешкоджали, увімкнувши музику з гучномовців⁷. Ініціативна група київської філії УГС так і не отримала дозволу на проведення мітингу з нагоди відзначення Акту злуки, про що 19 січня 1989 р. повідомила газета "Вечірній Київ"⁸. 21 січня голову київської філії УГС О. Шевченка викликали в міліцію і погрожуючи розправою, заборонили проводити мітинг. У зв'язку з цим відзначення відбулося на приватній квартирі⁹.

За ініціативою "Меморіалу", Української Гельсінкської Спілки, комітету захисту УКЦ та інших організацій у пресі надруковано статті про окремих діячів ЗУНР, велися пошуки стрілецьких могил, на яких встановлювалися березові хрести, проводилися зеленосвятічні й першолистопадові походи. Восени 1989 р. (напередодні 71-ї річниці проголошення ЗУНР) на львівському стадіоні "Дружба" відбулося багатотисячне зібрання, де поряд з активістами "Меморіалу" виступили стрільці Галицької армії К. Яринкевич і М. Штангерт. Настрої присутніх висловив директор Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук Я. Ісаєвич,

зауваживши, що “спільною справою, спільною турботою повинна стати боротьба за те, аби теперішнє національно-культурне відродження українського народу було не тільки всенародним, а й остаточним”¹⁰. На народному вічі ухвалено резолюцію, в якій зазначено, що “внаслідок повстання створена українська національна держава на західноукраїнських землях – Західно-Українська Народна Республіка... 22 січня 1919 р. уряди УНР і ЗУНР проголосили у Києві, на площі собору св. Софії, Акт з’єднання (злуки), утворивши єдину державу українського народу на всіх її етнографічних територіях... У названих діях український народ не був об’єктом політичних маніпуляцій сусідніх держав, а творцем (суб’єктом) своєї власної долі”. Учасники Віча запропонували відзначати 1 листопада 1918 р. як день створення “новітньої української національної держави на західноукраїнських землях та день пам’яті полеглих і померлих”, святкувати 22 січня 1919 р. як “свято соборності (возз’єднання) українського народу Наддніпрянщини і Надністрянщини”; вивісити в цей день національні прапори, відновити й упорядкувати могили Українських Січових Стрільців (УСС), а також встановити меморіальну дошку в честь проголошення ЗУНР на фасаді Народного Дому у Львові¹¹.

Зусиллями поета Р. Братуня, членів “Меморіалу” та науковців Інституту суспільних наук АН УРСР 28 жовтня 1989 р. на Янівському цвинтарі відбувся санкціонований міським комітетом партії мітинг з нагоди встановлення над знищеними могилами УСС березового хреста. На зібранні виступили: І. Юхновський, Є. Гринів, В. Гордієнко, М. Косів, Р. Лубківський, І. Калинець, І. Гель та ін. Після зібрання відслужено панахиду¹². 1 листопада 1989 р. у Львові відзначено 71-шу річницю проголошення ЗУНР. Для вшанування пам’яті УСС та митрополита Андрея Шептицького на площі біля Порохової вежі відбулися багатотисячний мітинг і панахида, організовані історико-просвітницьким товариством “Меморіал” та комітетом захисту УКЦ¹³. Водночас члени Студентського Братства з цієї нагоди провели на фізичному факультеті Держуніверситету (тепер Львівський національний університет ім. І. Франка) день пам’яті¹⁴. Стрілецькі могили відновлювали і в селах, що іноді викликало протидію міліції. Зокрема, 5 листопада в с. Бродки на Миколаївщині міліціонери спробували перешкодити відновленню хреста на стрілецькій могилі і навіть заарештували кількох осіб¹⁵.

Активність опозиційних до КПУ сил викликала занепокоєння партапарату Львівського обкому КПУ. Згідно вказівки відділу національних відносин, науковці Інституту суспільних наук АН УРСР підготували довідки про легіон УСС, УГА і Червону Українську Галицьку Армію, у яких зазначено, що багато січовиків стали “комуністами, діячами КПЗУ, Компартії України, працювали на Радянській Україні”¹⁶. Цим львівські історики намагалися зняти з них тавро “українських буржуазних націоналістів”. У цієї проблематики наприкінці жовтня 1989 р. редакції газет “Вільна Україна” і “Ленінська молодь” провели круглий стіл присвячений ЗУНР. Зазначену точку зору підтримали завідувачий кафедрою історії та етнографії України держуніверситету, професор С. Макарчук, завідувачий відділом Інституту суспільних наук, професор Ю. Сливка, і доцент кафедри наукового комунізму політехнічного інституту, доктор філософських наук О. Гринів¹⁷.

Після установчого зібрання Народного Руху України за перебудову (НРУ) відбулася консолідація антикомуністичного табору, створення політичних партій,

представники яких прагнули згуртувати населення для майбутньої боротьби за незалежність¹⁸. Важливим кроком на шляху до неї стали березневі парламентські вибори 1990 р. У рамках підготовки до виборів, 18 листопада 1989 р. на Великій раді НРУ прийнято рішення відзначити 71-шу річницю Акту злуки акцією “українська хвиля” – “живим ланцюгом”, який мав з’єднати Львів і Київ. Згодом його продовжено до Івано-Франківська. Безпосередня підготовка до проведення акції розпочалася наприкінці грудня. Організаційний комітет очолив Д. Павличко. Від Львівської крайової ради Руху “живий ланцюг” організовував завідувач відділу Спеціального конструкторсько-технічного бюро Фізико-механічного інституту АН УРСР Б. Андрусів¹⁹.

Розповідаючи про підготовку до проведення акції і можливу чисельність учасників, Б. Андрусів зазначив: “В ідеалі, аби хвиля була суцільною, нам потрібно 200 тисяч осіб, а мінімальна кількість передбачає одну людину на 50 метрів. На сьогодні ми маємо одного учасника на 10 метрів траси. Це не рахуючи мешканців тих сіл і міст, через які він протягнеться. Охочих взяти участь у цьому заході дуже багато...”. Проведення “української хвилі” мало глибше ознайомити українців з цією історичною подією, вшанувати пам’ять героїв, що полягли за свободу і, нарешті, перевірити згуртованість народу, продемонструвати його єдність у справі національного відродження України. Організатори “ланцюга” планували провести дводенний концертний автопробіг уздовж усієї траси із закінченням на Софійській площі у Києві, де планувалося зачитати грамоту про довічну єдність Західної і Східної України, як це зробив у 1919 р. голова групи парламентарів ЗУНР Л. Цегельський²⁰.

У Львові на засіданні міськвиконкому прийнято рішення сприяти проведенню “живого ланцюга” вулицями Стрийською, Івана Франка, Саксаганського, проспектами Шевченка і Леніна, вулицею Кілінського, площею Ринок, а також вулицями Руською, Підвальною і Леніна. Проте, побоюючись наслідків появи національної символіки на державних установах, комуністи домовилися з представниками крайової ради Руху О. Влохом і Б. Горинем про те, що синьо-жовті прапори вивішуватимуться тільки у вікнах і на балконах помешкань, а не на фасадах будинків чи державних установ²¹.

Напередодні проведення “живого ланцюга” у львівській пресі, яка висвітлювала підготовку акції, опубліковано статті, що відображали дві точки зору на події січня 1919 р. Для того, щоб зменшити кількість учасників акції комуністи критикували відзначення дня злуки, не визнавали його “здійсненням історичного потягу до возз’єднання українських земель в одній державі”. За кілька днів до проведення “української хвилі” в органі Львівського обкому Компартії – газеті “Львовская правда”, опубліковано інтерв’ю з київським професором Р. Симоненком (Інститут історії АН УРСР), у якому зазначено, що – “обидва акти (Четвертий універсал Центральної Ради і Акт злуки) ухвалено силами, які перебували на грані краху. У цих умовах проголошені акти призначалися для того, щоб залишити хоча б в історії політичні сили, що збанкрутували в боротьбі з власним народом”²². Натомість М. Косів (Інститут суспільних наук АН УРСР), даючи оцінку згаданих подій, зазначив, що укладаючи Акт злуки “український народ не був об’єктом чийось політичних маніпуляцій, а сам виступив творцем своєї власної історії, своєї долі”²³.

21 січня 1990 р., в неділю, на трасі Івано-Франківськ–Львів–Тернопіль–Рівне–Житомир–Київ відбулася грандіозна політична акція – формування ланцюга пам’яті, який символізував єднання українців. Вранці з міст і сіл, через які проходила “українська хвиля”, зібралися люди, щоб між 12 і 13-ю годинами утворити “живий ланцюг”. За різними оцінками, в акції взяли участь від 400 тис. до трьох мільйонів українців²⁴. Згідно з повідомленням газети “Ленінська молодь” тільки на Львівщині в “українській хвилі” взяли участь понад 500 тис. осіб²⁵.

Невід’ємною частиною акції стали 30 мітингів у шести областях, найбільші з яких відбулися у Львові (20 тис.), Тернополі (20 тис.) і Києві (16 тис.). Львівське зібрання, що розпочалося в Шевченківському гаї святковим концертом, продовжилося біля пам’ятника І. Франку багатотисячним мітингом. На зібранні, яке вів голова Львівської крайової організації Руху, кандидат у народні депутати УРСР, професор О. Влох, пролунали виступи В. Чорновола, М. Косіва, Р. Лубківського, Б. Котика, В. Волкова (перший секретар Львівського міського партії) та ін. М. Косів закликав не навішувати ярликів на уряди ЗУНР і УНР, оскільки якби вони вистояли, в історії українського народу не було б голодомору, депортацій та інших трагічних подій. Мер Львова, кандидат у народні депутати УРСР Б. Котик, наголосив на важливості Акту злуки для утвердження соборності України, а В. Чорновіл, назвавши цю подію святом державності, запропонував відновити традицію відзначення 24 січня як дня пам’яті борців за волю України. У київському мітингу, проведеному на Софійській площі, взяли участь представництва багатьох міст України, в тому числі Донецька, Луганська і Харкова. На зібранні, відкритому Д. Павличком, прозвучав Четвертий універсал Центральної Ради, виступили письменник О. Гончар, голова УГС Л. Лук’яненко, народні депутати СРСР В. Яворівський і С. Конєв, голова Руху І. Драч, голова секретаріату Всеукраїнської Ради Руху М. Горинь та ін.²⁶

Можна погодитися з П. Кені, який зауважив, що після проведення “української хвилі” центр політичного життя перемістився до Києва, де “боротьба далі триватиме в парламенті й на дипломатичних переговорах”²⁷. Відзначення подій 1919 р. стало наймасовішою політичною акцією антикомуністичної опозиції. Залучивши людей до політичного життя, Рух та інші громадські організації на виборах до Верховної Ради УРСР (4 березня 1990 р.) здобули 111 депутатських мандатів. Більше того, в західних областях України вони перемогли комуністів на виборах до місцевих рад. Тож 72-гу річницю створення ЗУНР у Львові відзначали вже в Театрі опери і балету ім. І. Франка. На відкритому заступником голови обласної ради І. Гелем зібранні, виступили учасники подій 1918 р. – стрільці Легіону УСС і Галицької армії, а також В. Чорновіл, О. Гринів, Т. Гуцуляк (канадське Товариство прихильників Руху) та ін. Кульмінацією святкування стали встановлення на фасаді Будинку Дому офіцерів (колишнього Народного Дому) пам’ятної таблиці та проведення панахид на стрілецьких меморіалах Янівського і Личаківського цвинтарів²⁸.

Поразка на виборах до місцевих рад Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей змусила комуністів скорегувати офіційне трактування історії ЗУНР. Ще 20 січня 1990 р. Львівський обком Компартії України, який очолював прагматичний перший секретар Я. Погребняк, ухвалив постанову “Про необхідність активізації наукового вивчення малодосліджених питань історії Західної України”, в якій повідомляли ЦК КПУ про те, що “ряд малодосліджених

та невисвітлених питань історії Західної України створює нездорову атмосферу навколо них". Для якнайшвидшого дослідження історії ЗУНР, українсько-польських взаємин, "діяльності греко-католицької церкви", операції "Вісла" 1947 р. та наукового обґрунтування виникнення національної символіки, запропоновано залучити Інститут історії партії, академічні інститути АН УРСР і кафедри вітчизняної історії республіканських вузів²⁹.

Наприкінці жовтня 1990 р. Пресцентр Львівського обкому Компартії України підготував статтю, опубліковану в газеті "Львовская правда". Загалом, позитивно оцінюючи створення ЗУНР, автори зазначали, що листопад 1918 р. був великим кроком вперед. "Під керівництвом національної буржуазії західні українці декларували розширення своєї державності на Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття, Лемківщину. Держава Західної України стала суб'єктом міжнародних відносин і міжнародного права". З іншого ж боку, комуністи і далі критикували протиставлення 1939 і 1919 років, звинувачуючи демократів у спробі зобразити останній як "єдине справедливе возз'єднання"³⁰.

Ліквідація "білих плям", тобто реабілітація національної історії допомагала антикомуністичній опозиції обґрунтовувати нові політичні вимоги. Організовані нею відзначення річниць Першолистопадового повстання, дня Злуки, відновлення хрестів і панахид на стрілецьких могилах формували нове політичне мислення. В другій редакції програми Руху (1990) та програмах нових партій (Української республіканської партії, Демократичної партії України, Української селянсько-демократичної партії та ін.) метою політичної боротьби проголошено вже не тільки демократизацію тоталітарного режиму, а й відновлення незалежної соборної України. Праворадикальні сили, як-от Українська національна партія, Державна самостійність України і Християнсько-демократична партія України визнали радянську владу окупаційною і вимагали виведення радянських військ. Народні демократи навіть проводили реєстрацію громадян Української Народної Республіки. Результатом мітингової та парламентської діяльності опозиції стало прийняття "Декларації про державний суверенітет України" і проголошення її незалежності.

¹ Див.: *Кені Педрік*. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – К.: Критика, 2006. – 472 с.

² *Хальбваск Морис*. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. № 2–3. <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2-pr.html>

³ Детальніше див.: *Конертон Пол*. Як суспільства пам'ятають. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

⁴ Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / Ред. кол. М.І. Супруненко, Ю.В. Барко, Ю. М. Гамрецький, Ю.Ю. Кондуфор та ін. – К.: "Наукова думка", 1977. – С. 514–515.

⁵ *Косів М.* Відновить у пам'яті це ім'я // Поклик Сумління, 1989. – № 3. – Вересень.

⁶ Історичний акт возз'єднання (Звернення Виконавчого комітету УГС) // Львівські новини. – Січень 1989. – № 1.

⁷ Інформатор. Щотижнева хроніка Львівської ради УГ Спілки. – № 8. – 1989. – 23 січня.

⁸ Вечірній Київ. – 1989. – 19 січня.

⁹ Інформатор... – № 8. – 1989. – 23 січня.

- ¹⁰ Цит. за: *Литвин М. Р., Науменко К. С.* Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 199.
- ¹¹ Резолюція народного віча // Поклик сумління. – № 6. – листопад 1989.
- ¹² Державний архів львівської області. – Ф. П-3. – оп. 62. – спр. 327. – арк. 67, 69; Ленінська молодь. – 1989. – 2 листопада; Львовская правда. – 1989. – 1 ноября.
- ¹³ Львовская правда. – 1989. – 3 ноября; Поклик сумління. – № 7., 1989 – Листопад.
- ¹⁴ Поклик сумління. – № 6. – листопад 1989.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. – оп. 62. – спр. 577. – арк. 5–6.
- ¹⁷ Ленінська молодь. – 1989. – 31 жовтня.
- ¹⁸ З ідеєю незалежності України виступали делегати установчих зборів Народного Руху України за перебудову (зокрема, В. Чорновіл, І. Гель на ін.), що відбувалися 8–10 вересня 1989 р. у Києві. Див.: Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали установчого з'їзду Народного руху України за перебудову / Ред. О. Сергієнко; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та ін. – К., 2000. – 495 с.
- ¹⁹ Ленінська молодь. – 1990. – 16 січня; Львовская правда. – 1990. – 23 января.
- ²⁰ Ленінська молодь. – 1990. – 16 січня.
- ²¹ Там само.
- ²² Львовская правда. – 1990. – 19 января.
- ²³ Там само. – 1990. – 20 января.
- ²⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 304.
- ²⁵ Ленінська молодь. – 1990. – 23 січня.
- ²⁶ Ленінська молодь. – 1990. – 23 січня; *Кульчицький Станіслав.* Феномен Народного руху України // День. – 2009. – 4 вересня.
- ²⁷ *Кені Педрик.* Карнавал революції... – С. 376.
- ²⁸ Львовская правда. – 1990. – 3 ноября.
- ²⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 757. – Арк. 6–8.
- ³⁰ Львовская правда. – 1990. – 30 октября.

Oleh Simkiv. THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE HISTORICAL MEMORY AND POLITICAL CONFRONTATIONS IN UKRAINE (LATE 1980s–EARLY 1990s)

The article analyzes the process of the renewal of the historical memory about the ZUNR in the period of Perestroika in Ukraine. It emphasizes the activities of the NGOs and Ukrainian parties aimed at the protection of the heritage of the 1918–1919 state-building processes.

Key words: *the Ukrainian Helsinki Union, the Organization “Memorial”, “human chain”, People’s Movement of Ukraine (Rukh).*